

Johann Reinhold von Patkul – Liivimaa suur riigimees?

Tõnu Viik

1. Sissejuhatus

Minu huvi selle vastuolulise Liivimaa riigimehe vastu sai alguse poisikesepõlvest, kui mu kõige vanem õde Johanna mind Tallinnas Patkuli trepi juurde viis, et sealtkaudu üle Toompea õe korterisse jõuda. Mina aga lapsena kartsin kõrgust ja keeldusin kategooriliselt nii jubedast ja järsust trepist üles minemast – minu koduümbruse kõige kõrgem punkt oli tsaariaegse kordoni kelder -, nii et koju tuli minna teistkaudu. Ent see mitte-eestilikult kõlav nimi jäi mind kummitama ja mööduma pidi peaaegu 60 aastat, enne kui ma asja käsile võtsin, et aru saada, mis mehega on tegemist. Tuli välja muidugi, et see trepile nime andnu oli hoopistükkis üks teine Patkul, nimelt Dietrich Friedrich Patkul, kes oli aastatel 1707 – 1710 Tallinna asekuberner. Muide, ka teda süüdistas Rootsi ohvitserkond reetmises, kui Vene väed 1710.a. Tallinnat piirasid.

2. Patkuli vanemad

Johann Reinhold von Patkuli (edaspidi lihtsalt Patkul) vanemad pärinevad Westfalenist, sealt, kus enamik Liivimaa aadlkonnnast, kes 13. sajandil Liivimaa tule ja mõõgaga alistasid (siin ja edaspidi on Liivimaa all enamasti mõistetud kõiki kolme Balti kubermangu). Johann Reinhold ise oli kirjutanud, et nende suguvõsa juba 300 aastat Liivimaal elanud on. Sjögreni andmetel on ajaloost teada Patkulite suguvõsa kaks haru – üks Rootsis ja teine Liivimaal. Ise nad kirjutasid oma perekonnanime erinevatel aegadel erinevalt: Pattküll, Pattkül, Pattkull jne. Nimi on ilmselt eesti päritolu, nagu Üxküllidel, Kosküllidel ja Payküllidel. XVI sajandi esimesel poolel valitses Liivimaal

rahu, kaubandus õitses ja aadelkonna heaolu kasvas. Siis aga tungisid Ivan Julma väed Baltimaadesse, põletades, tappes, röövides ja inimesi küüditades. Abiotsinguil lagunes Liivimaa. Lõunapoolsem osa – Kuramaa, Daugava vasakust kaldast kuni Leedu piirini, pealinnaga Jelgavas, sai Poola lääniõigusega hertsogiriigiks. Eestimaa otsis abi Rootsist. Liivimaa selle kitsamas mõttes – Tartu, Valmiera, Cēsis, hiljem ka Riia, sõlmis lepingu Poola kuninga Sigismund Augustiga. Kuningas lubas sõjalist abi ja andis maale autonoomiapaaberi “privilegium Sigismundi Augusti” nime all, mis sisaldas saksa valitsemise, saksa õiguse, evangeelse jumalateenistuse ja aadli õiguse. See muutus tegelikult Liivimaa põhiseaduseks, mis hiljem ajaloos suurt rolli mängis. Kuid Poola oma lubadust ei pidanud. Liivimaale tulid jesuiidid, kes alustasid vastureformatsiooni, ka pandi vastutavatele kohtadele leedulased ja poolakad, mitte sakslased – eestlastest ja lätlastest sellistel kohtadel ei nähtud undki. Ja varsti muutus kogu maa Poola – Rootsi sõja tallermaaks, kus ka venelased omi röövretki tegid.

Gustav Adolf

Siis aga vallutas Gustav Adolf Ingerimaa ja Karjala, ning kogu Liivimaa. Ainult Kuramaa jäi Poola läänimaaks. Rootsi kuningas nõustus tunnustama “privilegium Sigismundi Augusti”t ja kui ta hiljem 30-aastasesse sõtta tõttas, siis oli tal mitmeid baltisaksa aadlikke ohvitserideks, ka Patkuli isa Friedrich Wilhelm von Patkul oli nende seas. Frankfurdis Maini ääres kinnitas Gustav Adolf Patkuli isa omanikuõigust põhimõisale Kiegalis Rubene kihelkonnas (sakslastel vastavalt siis Kegeln ja Papendorf) ja teistele mõisatele, mis sõjakeerises võõrastesse kättesse olid sattunud. Aastal 1632 tuli ta sõjast tagasi, võttis mõisate juhtimise üle, abiellus ning sai kolm tütart. Abielu kestis 14 aastat, siis abikaasa suri.

Patkuli isa sõbrad kirjeldavad teda kui ausat ja jumalakartlikku meest, keda kõik armastasid. See ei takistanud tal naabritega protsessimast, nagu tollal kombeks oli võetud ja selle protsessimisega ta varandus sulas kui lumi kevadpäikese käes. Siiski valiti ta 1643. aastal maanõunikuks. Need mehed 12 Liivimaa piirkonnast olid maamarssali kõrval aadelkonna tegelikud esindajad, kes allusid vaid Rootsi kindralkubernerile.

Patkuli isa abiellus varsti teist korda, olles valinud uueks abikaasaks Gertrud von Holstferi. See suguvõsa oli ammu tuntud oma taltsutamatusena. Naiseisa, kes 30-aastasessa sõtta läks, ei pööranud oma tütre kasvatamisele mingit tähelepanu ja täisealisena ei osanud tütar kirjutada, isegi mitte oma nime. Lugada oskas ta vaid trükikirja. See-eest ratsutas ta osavasti ja oskas ka tulirelvadega ümber käia. Igati aktiivse naisena sai ta oma kümme aastat kestnud abielus kaheksa last.

Puhkenud Poola-Leedu ja Rootsi vahelises sõjas oli õnn alguses liitlaste poolel, sest Karl X Gustav oli mujal ametis. Leedu-Poola väed läksid Riiast lihtsalt mööda ja asusid rüüstama Põhja-Lätimaa mõisasid. Patkuli isa sai napilt oma perega Valmierasse rettu. Ohvitseri au nõudis mehelt Riiga oma rügemendi juurde minekut, kuid naine rippus tal kaelas ega tahtnud teda ära lubada. Riiga mineku asemel asus ta Valmiera kindluse kaitsele, kuid selle varud olid väikesed ja varsti oli käes nälg. Kõigele lisaks puhkes kindluses katk, majades vedesid kõikjal surnud ja Patkuli ema vaatas vaid kurvalt pealt, kuidas ta lapsed ükshaaval haigestusid. Kindlus alistus ja komandant sai loa oma sõduritega lahkuda, küll mitte lähimasse Rootsi baasi Pärnusse, vaid Tallinna. Teised kindluse kaitsjad võisid koju minna.

Enne aga kui nad seda teha said, jõudis kohale uudis, et komandant oma ohvitseri ausõna murdnud oli ja ikkagi Pärnusse läinud. Poolakad muidugi vihastasid selle peale ning enne kojulubamist nõudsid nad kindluse kaitsjatelt truudusvannet Poolale. Kes aga seda teha ei tahtnud, pidid kodumaalt lahkuma ja oma varanduse poolakatele jätma. Algul Patkul-vanem kõhkles, sest ausa mehena ei tahtnud ta Rootsi kuningale antud vannet murda. Aga kui viimane tema kaheksast lapsest katku oli surnud, siis ta ei suutnud enam vastu panna ja andis vande Poolale. Poolakad nimetasid ta maakohtu esimeheks. Aga ta oli täiesti vaeseks jäänud, sest mõisad olid sõjas rüüstatud ning teenijarahvas laiali jooksnud. Laste matmiseks pidi ta maha müüma oma hõbedast joogikannu.

Samal ajal kartis ta rootslaste tagasitulekut. Rootslased tulidki juba järgmisel aastal ja vahistasid rittmeister Patkul-vanema kui riigireeturi. Algul oli ta Riia vanglas ja siis viidi ta Stockholmi. Tema naine jäi äsjasündinud pojaga Kiegali mõisa. Tunnistajaid hakati juba Valmieras üle kuulama, kõik tunnistasid Patkul-vanema kasuks. Oma naisele andis Patkul-vanem kõik volitused enda esindamiseks. Suvel 1659 sai Gertrud loa oma mehe juurde Stockholmi sõita. Vahepeal oli vana kuningas Karl X Gustav surnud ja uus kuningas Karl XI ametisse asunud ning kohe ka Poolaga

Karl XI

Olivas rahulepingu alla kirjutanud. Stockholmis sünnib 24. juulil 1660 Johann Reinhold Patkul. Patkul vanemale antakse armu ja kõik tema õigused koos omandiga taastatakse. Kuid ta on võlgades, veel sünnib talle kaks poega ja siis, 1666. aastal ta sureb. Lesele annab kohus elamiseks Vaidava (Waidau) mõisa. See vihastas leske väga, kuid veel hullem oli see, et perekonna eestkostjaks määras kohus Otto Friedrich von Vietinghoffi, keda lesk silma otsas ei sallinud. Nende vahel puhkes äge tüli, kuid võib-olla veel rohkem vihkas lesk rittmeister von Tiesenhausenit, kellele Kiegali mõis – Patkulite suguvõsa tuumikmõis! - panditi. Temaga käis lesel lausa avalik sõda, esmajoones mingite põllumaatükkide pärast. Mõõga ja püstolitega relvastatud

lesk koos oma sulastega sõitis Tiesenhauseni akende alla ja nõudis vaenlase väljailumist. See oli aga nii tark küll, et välja ei tulnud. Järgmisel pühapäeval kirikus kohtudes lubas lesk tal püstolikuuli kerest läbi kihutada. Siis laskis ta Kiegali kalatiikidest kogu kalavaru seadusvastaselt välja püüda ja niitis maha Tiesenhauseni põllult veel valmimata odra. Ka oli lesk tige Rubene kihelkonna pastori peale, kes teda oli oma jutluses noominud. Ühel õhtul ratsutas ta nelja tugeva teenri saatel pastoraati ja nüpeldas mõõga ning kantsikuga peremeest ja tema teenijaskonda. Lesk tahtis ka pastori naist "õpetada", kuid naise teenijanna sai siiski vahele. Kõik need sündmused on kirjas Tartu ringkonnakohtu materjalides.

Kaks lese poega, Johann Reinhold ja Karl, pärisid ema metsiku natuuri täies ulatuses. Patkul kirjutas hiljem, et kodus oli ema sõim ja vandumine tavaline asi ja et ta isegi oma poegadele soovis võllast ja piinaratast, mis Patkuli puhul ka kõige jubedamal kombel täide läks. Kõigest sellest hoolimata andis ta oma poegadele hea hariduse ja pidas aastaid koduõpetajat. Poisid õppisid teoloogiat, kõnekunsti, saksa, ladina, rootsi ja prantsuse keelt, samuti ajalugu, geograafiat, loogikat, matemaatikat ja eetika aluseid. 1675.a. abiellus lesk rittmeister Heinrich von Mölleriiga Liepkalnest (Linden). Vanim poegadest astus Hollandi teenistusse ja suri peatselt, Karl Friedrich proovis õnne Rootsi sõjaväeteenistuses, kuid lahkus üsna ruttu kehva tervise tõttu. Patkul käis leeris 1677 ja läks kohe õppima Saksamaale, Kieli Ülikooli. On teada, et ta seal ajalugu, eriti aga kiriku ajalugu, kirjandust ja retoorikat õppis. Ka pidi ta tugevasti juurat õppima, kas siis Kielis või mõnes teises ülikoolis, sest see paistab hiljem tema tegemistest välja (Liivimaal oli siis kasutusel Lübecki õigus). Ka võttis ta vehklemistunde. Pole teada, kas ta mujal ülikoolides õppis, igatahes raha polnud tal kunagi palju, sest Vietinghoff saatis talle vaid täpselt mõõdetud õpinguraha. Kuid ikkagi kaebas Karl – vanem vend, et Johanni harimiseks kulutati tervelt 3000 riigitaalrit, tema harimiseks aga ainult 800.

3. Peremees oma kodus

Kui Patkul sai kahekümneks, mis tollal tähendas täisealiseks saamist, siis otsustas ta koju tulla ja oma valdusi valitsema hakata, sest nüüd oli ta perekonnapea. Ta otsustas oma valdusi mitte õdede-vendadega jagada, vaid nende osa neile välja maksta. Eestkostja pidi kõik rehkendused

Patkulile üle andma, sellega tekkis muidugi suuri pahandusi, nii et ta oma onu Vietinghoffi lausa duellile kutsus! Kuna see sündis maapäeval Riias, seega avalikus kohas, siis sai Patkul kindralkubernerilt trahvi kaela. Vendade ja õdedega tehti leping, õed said kumbki pandiks mõisa, hilisemaks tasaarvelduseks. Vennad pidid saama suure summa, kuid ositi. Noorema venna Jürgeniga polnud tal probleemi - see läks sõjaväkke ja langes varsti duellil Hamburgis. Karliga polnud asi nii lihtne, sest ta oli oma ema poeg. Karli naine ja äi veensid teda, et Patkul on teda alt vedanud. Vennad läksid kohe nagu kuked kaklema, järgnesid tülid ja protsessid. Aastaid hiljem toob see tülitsemine veel vastiku poliitilise järelmängu kaasa.

Johann Reinhold Patkul

Lõpuks Patkul tüdines sellest kaunis suurt raha nõudvast tülist ja pakkus Karlile palju paremaid lepingutingimusi. Patkul oli ka teistega tülitseanud, neid kohtusse kaevanud, selle pärast sageli Stokholmis käinud (kus elu oli väga kallis). Nii ei jäänudki talle muud üle, kui üksteise järel oma mõisasid pantima hakata. Tema usaldusisikuks kujunes rikas Riia linna kaupmees ja raehärra

Johann Reuter. Patkul pantis talle isegi oma tuumikmõisa Kiegalis. Otse üllataval kombel – kui tuletada meelde tema ema käitumist - sai ta heaks sõbraks Rubene pastori Ludecusega, kellest sai Patkuli hingesugulane ja kes lõpuks Patkuliga sõbrustamise pärast kõik kaotas.

Pole teada, kas Patkul tegeles oma mõisatega ise või olid tal valitsejad. Kuid on teada, et ta jätkas Saksamaal alustatud õpinguid kodusel teel. Tema raamatukogus olid teosed juurast, sõjaõigusest, ajaloost, vanast saksa keelest, religioonist, meditsiinist, loodusteadustest ja põllumajandusest.

Patkuli noorusaja väljanägemise kohta pole säilinud mingeid ülestähendusi. Alles 1692.a. on väike portree olemas, iseloomulikult mängukaardile joonistatult. Sellel on noore mehe pea hästi väljajoonistatud lõua, kahvatu jume, siniste silmadega helepruunide kulmude all ja väikese tumeda põskhabemega. Suurem portree temast, maalitud ilmselt pärast 1700-ndat aastat, on Jelgava muuseumis olemas. Kui mõelda Patkuli edasisele eluteele, siis paneb imestada tema kalduvus tülidele ja kohtuprotsessidele. Ent ühel päeval saab tal neist kõrini ja ta otsustab oma võlgade tagasimaksmiseks asuda 1687.a. tööle Tartu õuekohtu assessori vabanenud kohale. Aga veel enne, kui see teoks saab, sest kuningas pidi selle heaks kiitma, astub ta 1687.a. mai keskel kaptenina teenima jalaväe rügementi Riias ooberst Campenhauseni käsu all. Et ta kohe kapteniks sai, on ilmselt Liivimaa kindralkubeneri eestimaalase Jacob Johann Hastferi eestkoste tulemus (see mees mängib veel Patkuli elus tähtsat rolli). Nüüd võime me öelda, et see oli vale samm, sest kõikide oma annete juures puudus Patkulil täielikult sõjalis-strateegiline andekus. Ei ole imeks panna, et kohe algasid ka sõdurite kaebused saamata palga ja valju ümberkäimise pärast. Kaebused ulatusid ka Stockholmi ning hiljem osutusid need raskendavaks asjaoluks Patkuli surmamõistmisprotsessil.

3. Sukeldumine poliitikasse

Nüüd siis elas Patkul Riias, mis oli toleaeegse Rootsi vaata et tähtsaim linn, kuigi selline linnaelu polnud talle kunagi meeldinud. Kostile sai ta Conrad Langhari juurde, kes oli aadliseisusesse tõstetud von Lindensterni nime all. Patkul armus peremehe vanemasse tütrusse Gertrudi ja leidis ka vastuarmastuse. Varsti aga hakkas Riias liikuma jutt, et kindralkuberner Hastfer ise Gertrudi kosida tahab, kuid Gertrud olla kosilase käe tagasi lükanud. Sellest piisas, et Hastferist sai Patkuli võimas vihavaenlane.

Jacob Johann Hastfer

Patkuli elus hakkas nüüd domineerima armastusest palju võimsam kirk – poliitika. Asi sai alguse nn reduktsioonist ehk mõisate tagasivõtmisest Rootsi riigile. Riik oli vaesustunud pikkade sõdade tagajärjel ja mitte viimasel kohal polnud siin mõisate jagamine teenekatele ametnikele ja sõjaväelastele. Eriti oli sellise jagamisega silma paistnud Gustav Adolphi tütar Christine. Aadelkond oli mõisasid saanud Rootsis, Liivimaal, Ingerimaal ja Pommeris ja riigi maavaldused olid väga väikeseks kahanenud. Raha oli riigil veelgi vähem. Nii võttiski kuningas Karl XI ette mõisate taasriigistamise, mida juba Gustav Adolf oli ette valimistanud. Kuid Rootsi riigipäeval polnud tegelikult õigust Liivimaa privileegide tõttu Liivimaa kohta käivaid seadusi vastu võtta, sest see oli ainult Liivimaa maapäeva õigus. Ja juba Gustav Adolfist alates oli iga kuningas töötanud Liivimaa õigusi mitte rikkuda. Seda oli teinud ka Karl XI Ljungbys 10. mail 1678.aastal, kuid klausliga, et see töötus ei tohi kuningale ja riigile kahju teha (sellest klauslist saksa autorid juttu ei tee!). Ja nüüd kuniinga arvates kahju sellest sündis. Reduktsioon toimus mitte ainult vahepeal rootslastele antud mõisates, vaid ka balti aadli pärusmõisates. Kuigi kindralkuberner oli Eestimaa mees, osutus ta kuningale truuks sulaseks ja töötas kuninga kasuks raudse järjekindlusega. Rüütelkonnal polnud temast mingit tuge. Nii

algas Liivimaa rüütelkonna võitlus ülekohtu ja vürstliku absolutismi vastu, nagu nad seda ise nimetasid. Liivimaa rüütelkond tundis end solvatuna ka selle pärast, et ta oli andnud mitmeid väljapaistvaid ohvitseri Rootsi kuninga väkke. 1689. aastaks oli 5/6 Liivimaa mõisatest krooni valdusesse läinud, nende endised omanikud said neid kasutada kui rentnikud. Kuningas polnud kunagi Liivimaal käinud, kuid pidi ilmselt Hastferi ettekannetest olema aru saanud olukorrast maal. 1689. aasta sügisel nõudis ta kaht rüütelkonna esindajat Stockholmi. Saadikud pidid olema seadusi tundvad ja nad pidi kaasa võtma "Privilegium Sigismundi Augusti" originaali. Delefaatide valimiseks kutsus kindralkuberner kokku Maapäeva. Ka oli maamarssali ametikoht vabaks jäänud ja sellele kohale tuli uus inimene valida. See polnud esimene Maapäev, millest Patkul osa võttis. Tema üllatuseks pakkusid kaaslased teda maamarssaliks. Patkuli auahnust tundes on väga imelik, et ta seda suurt au ei tahtnud ometi vastu võtta. Küll aga võttis ta vastu pakkumise olla Stockholmi saadetav delefaat. Seejuures oli hea, et teda ei saanud kuningas süüdistada omakasus, sest tal oli varasemast ajast kuninga turbekiri, et tema mõisad reduktsiooni alla ei käi. Patkuli kaaslaseks valiti Patkulist 20 aastat vanem kindralooberst parun Leonhard von Budberg.

4. Saadikuna Stockholmis

Liivimaal hakati palavikuliselt otsima "Privilegium Sigismundi Augusti" originaali. Kuna aga balti aadel oli alati hinnanud suulisi kokkuleppeid ja põlanud paberlikku asjaajamist, siis oli kastike tähtsate paberitega sõdademõllus kaotsi läinud. Küll otsiti seda igalt poolt, leiti ka ühteist, kuid seda kõige tähtsamat paberit üles ei leitudki. Delegatsioon tahtis selle asemel kaasa võtta kuninga kirjaliku lubaduse, mille ta oli andnud Ljungbys, et Liivimaa õigusi ei rikuta.

Kui suve lõpuks need paberid korda said, siis kogunes veel Maapäev Tartus, millest Patkul osa ei võtnud. Selle asemel said Maapäevale kogunenud temalt jahmatava kirja, kus öeldi, et Patkul Stockholmi minna ei saa, kuna Riia raad ja kuninglik ülemfiskaal seda ei luba. Mis oli juhtunud? Patkuli temperamentlik taltsumatus oli talle järjekordse vingerpussi mänginud. 1688. aastal oli Blome (Kulsdorf) mõisa omanik Werner Witte Riia raadi kohtusse kaevanud ühe piiritüli pärast. Raad kaotas, sest oli vana ja võltsitud kaarti kasutanud. Raad kaebas edasi

Tartu õuekohtule, kes asja lahendamiseks Cēsise maakohtule andis. Kui Patkuli kui maakohtu assessori käest arvamust küsiti, siis tarvitas ta Riia rae kohta väga vägeid termineid. Pärast seda muutusid Patkuli ja Riia rae suhted jäisteks, nii et Patkul ühel pidulikul lõunasöögil 1690.a. Gustav von Mengdeni majas raehärra Reuterile kallale kargas, teda karvustas ja ta pikali tõukas. Veider on siin see, et Johann Reuter Patkuli võlausaldaja oli, kellele Patkul 1688. aastaks 13200 riigitaalrit võlgnes. Karkluse asi läks muidugi kohtusse, kus Patkul kohust tühiste vorminõuetega pikka aega väsitas. Asi lõppes Patkuli andekspalumisega kõrgete härrade juuresolekul Peetri kiriku eeskojas. Selles asjas paistab Patkuli olemus selgesti välja: piiritu protsessimishimu sageli tühiste asjade pärast koos samaaegse võluva ning šarmanitse käitumisega seltskonnas. Krahv Stenbock, kes ilmselt Patkuli loomust tundis, olevat Karl XI-le öelnud, et selle mehega keskteed käia ei tohi, tuleb tal kas kohe pea maha lüüa või siis kõrgele kohale edutada.

Siinkohal tuleks nõustuda Helmi Neggoga, kes analüüsis rootslaste käitumist mõisate reduktsioonil ja leidis, et mingisugusest tegelikust sakslaste õigusest Liivimaale ei saa üldse juttugi olla, sest tegu polnud kaugeltki vabatahtliku uniooniga. Maa oli põliskasukatelt lihtsalt tule ja mõõgaga vallutatud ning edaspidi ei räägita neist üldse, samuti nagu viisakas seltskonnas ei räägita kuigi palju sigadest, lehmadest ja lammastest. Ja kui nüüd teine röövel tuli esimese käest maad endale tahtma, siis hakkas esimene röövel kellegi kolmanda röövli poolt antud eriõigustega vehkima! Kuna baltisaksa aadlit ei toetanud samast rahvusest talupoegkond, vaid nad elasid sisuliselt vaenlase maal, siis oli balti eriõigus neile elu ja surma küsimus.

Oma võitlustes Rootsi riigiga saab Patkul toetuda vaid Hugo Grotiuse riigiõiguslikule seisukohale: Rahvusliku õiguse tuum on leping kuninga ja rahva vahel. See leping kehtib vaid seni, kuni mõlemad pooled seda täidavad.

Riiast alustasid mõlemad saadikud koos kindralkuberner Hastferiga teed Stockholmi poole 6. oktoobril 1690. Seal hakati kirglikult asja arutama, kus vaatluse alla läks Liivimaa üleüldine seisund Rootsi kuningriigis. Kumbki pool oma seisukohtadest ei taganenud ja 16. juulil 1691 anti saadikutele lahkumiskäsk, sest kuningas pidi ära sõitma. Patkul aga otsustas jääda kuninga lähedusse ja proovida asja Liivimaa kasuks pöörata. Ta saatis kuningat selle reisidel ja saavutas mitmeid audientse. Kuigi teda lahkelt ära kuulati, ei nõtkunud kuningas ometi.

5. Patkul kaitseb oma seisukohti

1691. aasta lõpul oli ta sunnitud koju tagasi pöörduma ning järgmise aasta märtsis kutsuti kokku kohe ka Maapäev, kus Patkul pidi oma käigust ette kandma. Võib arvata, et ta andis väära pildi läbirääkimiste käigust ja ässitas aadelkonda sellistele tegudele, mis kuningale andsid põhjust teda riigireeturiks pidada. Ilma kuninga nõusolekuta pandi ametisse neli uut resideerivat maanõunikku, kes pidid "isamaa puutumatus, vabadust ja eesõiguste alalhoidmist ning kinnitamist tähele panema". Nende tegevusjuhend oli Patkuli kirjutatud. Samuti oli ta kokku pannud Supliigi, kus maa olukorda kuninga tegevuse tagajärjel väga jubedates värvides kirjeldati. Muidu aravõitu Maapäev oli seekord erakordselt julge, sellele aitas kaasa kindralkuberner Hastferi puudumine, kes oli sõitnud välismaale oma tervist ravima. Kuninga truu teenrina poleks ta niisugust jultumust lubanud sündida, sest Patkul kaebas väga, et Hastfer tema tegemisi Stockholmis oli püüdnud igati torpedeerida. Alles juunis 1693 tuli Hastfer tagasi ja hakkas kohe hädaohtlikku olukorda likvideerima. Ta oli juba eelmisel aastal Stockholmist käsu andnud Patkul Koknese kindlusesse saata. Järgmisel aastal käskis kuningas Patkulil oma rügement maha jätta ja Soome minna. Patkul otsustas vabatahtlikult maapakku minna ja sõitis Kuramaale.

Hastfer kutsus kokku Maapäeva, kuid ei suutnud kuidagi sundida seda oma Supliiki tagasi võtma. Selle peale ajas Hastfer Maapäeva laiali – Balti eriõiguse vastaselt - ja nõudis rüütelkonna juhte Stockholmi, mis paljudel vee ahju ajas. Kaheksa mõisnikku teatasid kohe kuningale, et nemad Supliigist lahti ütlevad. Sellega oli ühisrinde lagunemine alguse saanud. Ja 28. oktoobril saatis Hastfer kuningale kirja, et rüütelkond on alla andnud. Patkul, viibides oma tädipoja von Vietinghofi mõisas Kuramaal, püüab Hastferi mõju vähendada, kuid ei suuda, kuigi saadab kirglikke kirju otse kuningale. Kuningalt saab ta vaid aprillis 1694 *salvi conductum*, mis talle pooleks aastaks puutumatus andis. Ta reisis kiiresti Stockholmi ennast protsessis kaitsma, olles enne kõrvale toimetanud ühe osa rüütelkonna arhiivist. Komisjon Bengt Oxenstjerna eesistumisel süüdistas Patkulit selles, et ta oma saadikuaruandes oli fakte moonutanud, Maapäeval vastuvõetud "Liivimaa konstitutsiooni" ja "instruktsiooni" koostanud.

Samuti süüdistati teda osavõtus nn “viie kapteni mässust” ja kuningale saadetud kuninga enda nimetatud kindralkubeneri kohta solvavate kirjade koostamises. Ka süüdistati teda rüütelkonna arhiivi ühe osa peitmisel ja selles, et ta seda tagasi anda ei tahtnud. Patkul kõneosavusest hoolimata kaotas ta protsessi ja 17. detsembril langetas kohus otsuse – Patkul kaotab parema käe, au, elu ja varanduse. Kõik tema kirjutised kästi ära põletada. Otsus pidi jõustuma kohe, kui selleks ajaks oli Patkul juba Rootsi läinud. Kui kuningas arvas, et tülikas vaenlane on langenud, siis ta eksis, sest alles nüüd võitlus algas.

Vahemärkusena olgu öeldud, et see viie kapteni mäss sisaldas endas Patkuli ettevõtmisel koostatud vähemalt kaht kaebust rügemendikomandöri ooberstleitnant Helmerseni vastu. Nendes kirjalikes pöördumistes olid kaebused ohvitseride halva kohtlemise kohta ja nõudmised, et sõjakohus asja uuriks. Ent need kaebused tembeldati mässuks ja ülestõusuks - “Meuterei und Aufruhr”.

Mis puutub arhiivi peitmisel, siis see leidis tõepoolest aset paljude Patkuli sõprade juures ja samuti Vaidau mõisas, kus sellega vend Karli nähes tegeles Rubene pastor Ludecus. Olles ikka veel vihane oma venna peale varanduse jagamise pärast, kaebas Karl venna ja Ludecuse peale. Ludecus arreteeriti, tegi läbi raske talvise rännaku läbi Ingerimaa, Karjala ja Soome Stockholmi, kus ta surma mõisteti. Talle anti siiski andeks ja saadeti Liivimaale tagasi. Laeva Riiga jõudmisel suri vana mees ja tema pere sattus suurde vaesusesse. Ka Patkuli mõrvoja Gertrud oli dokumentide peitmisega seotud, kuid kohus teda ei karistanud.

5. Põgenemas Rootsi riigivõimu eest

Sel kriitilisel aastal kirjutas Patkul viis kirja kuningale anudes armu. Veel oli tal lootust, et kuningas andestab. Oma rännakute alguses Euroopas vältis ta Rootsi vaenulikke maid ja tegi kõik, et püsida Rootsi truuna alamana. Kuna ta mingit vastust ei saanud ja Karl XI suri ning uus kuningas Karl XII samuti vaikus, siis luges ta end vabanenuks kõigist truudustõotustest ja muutus Rootsimaa jõuliseks ning vihaseks vaenlaseks (veider on see, et just siis kaks tema suurt vaenlast surevad – kindralkuberner Hastfer ainult 48 aastasel ja Patkuli vend Karl). Kõigepealt katsus ta õnne Brandenburgis, kuid edutult, tema eestkostja, Preisi minister Danckelmann arreteeriti mingi õukonnaintriigi pärast. Mõnda aega oli ta külaline oma

kaasmaalasel Otto Arnold von Paykulli majas. Mitte kaugel selle mõisast elas Buckowis vana kindralfeldmarssal krahv von Flemming, kelle vennapoeg Poola kuninga August II Tugeva

August II Tugev

suur sõber oli. Himur ja nautlemishimuline kuningas oli mõnedel andmetel 365 lapse isa – tal oli peaaegu haarem sisse seatud, kus daamid nime “maitresse en titre” kandsid. Samal ajal on see kuningas ajaloos tuntud sellega, et ta Euroopas portselani tegemise käima pani. Patkul tundis Flemmingi juures huvi, kas vana sõjamees teda Poola kuninga juures ei soovitaks. Ning 1699.a. kohtubki Patkul kuningaga Grodnos. Kohtumise tulemusena saab Patkul kuninga juures lausa ministri ametisse ning peab kiiresti kokku seadma ülevaate Euroopa poliitilisest seisust eesmärgiga Rootsile sõda kuulutada.

6. Ettevalmistus sõjaks Rootsiaga

Patkul arvas ekslikult, et tarvitseb vaid tal vaid Saksi vägedega Liivimaale tungida – just see pidi olema sõja avaakord -, kui kogu aadelkond seda hurraahüüetega toetab. Enne aga punus ta peeni intriige, võttes hoolega arvesse jõudude vahekorda Euroopas, vanu solvumisi ja uusi

“sõpru”. Austriale tuli meelde tuletada 20-aasta tagust abi Viini kaitsmisel türklaste vastu, Prantsuse kuningale Louis XIV-le tuli selgeks teha, et tulevane sõda koos Taaniga saab neile

Karl XII

vaid kasulik olla, sest nii saab ta vabad käed tulevaseks pärilussõjaks Hispaanias, Hollandile lubati soodustusi kaubanduses. Taanit polnud vaja töödelda, sest see oli niigi rootslaste peale tige. Vanasõna “hädaga sööb kurat kärkseid” läks siin tõeks, sest Patkul pöördus Liivimaa vana “ürgvaenlase” Venemaa poole abi saamiseks. Siin tuli eriti peenelt mängida, et mitte Liivimaast hoopistükkis Venemaa kasuks ilma jääda. Patkul arvas, et Ingerimaa ja Karjala võib Venemaale anda, kuid Narva pidi piiriks jääma. Ka pidi August tsaarile kirjutades vihjama, et venelased julmusi ei teeks ja rahva vabadust ei piiraks!!!

Sõja ettevalmistamiseks käis Patkul mitmetes Euroopa pealinnades. Kõigepealt oli selleks 1699.a. veebruaris Riia (kus ta viibis maskeeritult), et kohtuda sõpradega. Sealt sai ta nn instruksiooni, mis polnud küll allakirjutatud, kuid kandis rüütelkonna pitsatit ja andis Patkulile loa esineda Liivimaa esindajana. Teine käik oli Patkulil Kopenhaagenisse ja kohe seejärel Moskvasse. Peeter I sõjakäigu algust Rootsi vastu takistas käimasolev sõda Türgiga, kuid

Venemaaga tuli tulevane Liivimaa korraldus paika panna. Vahepeal sõlmisid Poola ja Taani liidu Rootsi vastu. Teine reis Moskvasse toimus von Wallendorfi nime all, kes pidi olema Taani

Peeter I Suur

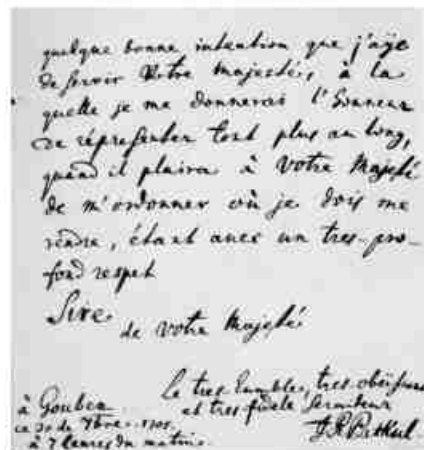
saadiku Poul Heinsi saatja. Seekord kohtus Patkul Peetriga ja jutu all oli sõjajärgne olukord. Patkul kartis, et Rootsi delegatsioon, kes Moskvast oli Venemaaga sõpruslepingut uuendamas, ta ära tunneb. Ja tegelikult nii juhtuski.

7. Põhjasõja algus

August ja Patkul lootsid, et nad saavad ka Preisimaa endale liitlaseks, kuid esialgu koosnes Rootsi vastane liit vaid Poolast-Saksimaast, Venemaast ja Taanist. Sõda algas kummaliselt, sest kõigepealt käisid Saksi ohvitserid Riias "turistidena", küll üksi, küll mitmekesi. Tegelikult siis muidugi luurel. Siis aga kaotasid Patkul ja Paykull, kes oli Saksi vägede komandör, kannatuse ja tegid esimese katse Riia vallutada. Katse ebaõnnestus väga külma ilma tõttu. Teiseks katseks oodati Flemmingit suurema väega. Flemming aga ei tulnud, sest ta oli abiellunud printsess Sapiéhaga ja pidutses pulmas! Lõpuks rünnati Riia, kuid üllatusrünnak

läks luhta, sest linn oli sõjaks valmis. Ründajatel polnud raskeid kahureid kaasas ja väikestest tulistamisel polnud mingit kasu. Patkul alustas ringreisi maal, et sõpru lahingusse ergutada, ent olukord polnud sugugi nii roosiline kui ta oli lootnud. Aadelkond hakkas hoopis rootsi väerühmadega kokku hoidma. See pidi Patkulile raske löök olema. Veel hullem oli eestlaste ja lätlaste ülestõus, mille mahasurumiseks läks nädalaid.

Kiiresti oli vaja mingit väikest võitu, et kuningale ette kanda. Selleks vallutati Dünamünde, väike kindlus Daugava suudmes. Kuna poolakad polnud suutnud langetada otsust sõjast osavõtuks – siiani sõdisid vaid sakslased, siis sõda kippus venima. Rootslased alustasid vägede toomist Liivimaale ja sakslased põgenesid kiiruga, jättes isegi söögi lauale ja parukad nagisse, misüle kogu Riia kõvasti naeris. Kindralkuberner Dahlgren kutsus ruttu kokku Maapäeva ja laskis sellel tunnistada, et Patkul pole Liivimaa rüütelkonna esindaja. See tunnistus nõudis Dahlgrenilt suurt pingutust, kuid lõpuks oli see tal käes ja selle mõju Patkulile oli ränk.

quelque bonne intention que j'aie
de servir Votre Majesté, à la
quelle je me donnerai l'honneur
de représenter tout plus au long,
quand il plaira à Votre Majesté
de m'ordonner où je dois me
rendre, étant avec un très-pro-
fond respect
Sire de votre Majesté

à Gouba. Le très humble, très obéissant
et très fidèle serviteur
ca 20 de 1700-1705. J. B. Bittel

à 7 heures du matin

Katkend Patkuli kirjast Friedrich He

Vahepeal olid taanlased Rootsile sõja kuulutanud, kuid nüüd leidis Louis XIV, et puhkenud sõda talle sugugi ei meeldi, sest ta lootis Hispaania kuninga surma järel oma pojapoega sinna troonile panna. Kuna aga Euroopa suurriigid Prantsusmaa mõju kasvu sugugi ei soovinud, siis selleks pidi Louis toetajaid leidma. Aga niikaua kui seal kauges ja külmas põhjas sõda käis, siis toetajaid polnud leida. Et Venemaa rahulepingut Türgiga takistada, saatis Louis Varssavisse oma saadikuna markii du Héroni. See mees osutus Patkuli suureks vaenlaseks, kes püüdis Poolat Prantsusmaa poole kallutada, kasutades selleks ka riigikantsler von Beichlingeni, talle kena pensioni Prantsusmaa poolt pakkudes. Lõpuks sai August ka oma väe liikuma, jõudis Riia alla ja alustas linna piiramist. Ka rasked kahurid jõudsid kohale, ent kasu neist polnud ikkagi. Laagrisse jõudis teade, et Taani oli pärast üht kaotust Rootsiga rahu teinud. August oli sellest nii löödud, et tahtis Rootsiga separaatrahu sõlmida, ent Karl XII ei võtnud seda vastu – nii tige oli ta oma sugulase peale.

Lõpuks oli tsaar Peeter türklastega rahu sõlminud ja alustas marssi Narva suunas. Kuid üsna pea kuulis Euroopa rabavat uudist: Karl XII oli oma väikese ja väsinud väega venelasi Narva all löönud. Sellest kokkunenud Patkul otsustas mõlemad monarhid – Peetri ja Augusti – kokku viia, et liitu tugevdada. Veel enne seda suri Hispaania kuningas, kelle testamendis anti Hispaania valdused Louis XIV pojapoegadele – Anjou Philippe'le. See tähendas sõda. Teine tähtis sündmus toimus veel – nimelt krooniti Brandenburgi kuurvürst Preisi kuningaks Friedrich I-ks. Patkul suutis siiski veebruaris 1701 monarhid kokku viia Leedu kohakeses nimega Birzai (Birsena). Seal taheti Patkulit tappa, lastes õhku Neuburgi lossi selle toa, kuhu Patkul pidi just minema. Terroriste ei leitudki.

Kolm nädalat tehti seal lepingut kahe monarhi vahel – tsaar lubas Augustile 15 000 kuni 20 000 meest, kerge kahurväe ja oli nõus abistama seda väge moonaga. Otsekohe pidi August saama rahalist abi 100 000 rubla. Samuti töötas tsaar Liivimaa rahule jätta.

Varssavis aga otsustasid von Beichlingen ja du Héron Patkuli kõrvaldada, kasutades Patkuli kergesti vihastavat loomust. Patkulil oli Varssavis keegi prantslanna, keda ta otse armukeseks ei nimetanud, vaid kutsus "la petite confidente". Vandeseltslased otsustasid naisküsimumust kasutada ja ässitasid Augusti teenistuses oleva kergemeelse prantsuse oobersti St. Pauli tüdrukut võrgutama. Vihane Patkul võttis Flemmingi kaasa ja peksis

mehe selle oma tööruumis kapitaalselt läbi. Asi läks duellini, kus Patkul kaks tõsist haava sai ja paranemine võttis nädalaid.

8. Sõda jätkub

Vahepeal oli Karl XII Saksi vägesid Liivimaal löönud ja tungis muudkui edasi. Ta ei tahtnud sugugi rahu sõlmida ja nii pidi August sõdima. Aga Patkulil oli sellest lõbutsevast ja korrumppeerunud kuningast isu täis. Ta proovis õnne Viini ja Kopenhaageni õukonnas, kuid asjata. Lõpuks kutsus Peeter teda Moskvasse. Enne veel kohtus Patkul du Héroniga (!), et Peetrile kingiks viia Prantsusmaa tugi, kui Peeter Prantsusmaad Hispaania pärilussõjas toetab. Nii suur oli Patkuli kättemaksutahe, nii et ta isegi oma verivaenlase juurest läks abi otsima Rootsi vastu. Aprilli alguses võttis tsaar Patkuli südamlilikult vastu. Tema esimeseks ülesandeks sai Vene armee reorganiseerimine, aukraadiks kindralleitnant aastapalgaga 8000 taalrit ning järgmisel aastal sai ta veel salanõuniku tiitli. 1702.aasta mai lõpus asus ta teele lääne poole, et ülemkomissarina ohvitseri värvata, kaasas tsaari manifest. Vahepeal oli Karl XII Varssavi vallutanud ja August Krakovisse põgenenud. Juuli alguses lööb Karl XII Augusti vägesid Klezowi all nii rängalt, et kuningas pääses vaid läbi häda, jõudmata puhast särkegi kaasa võtta. Ka sõjakassa läks kaotsi. August sai hiljem Viinist abi, sest ta oli lubanud vägesid Prantsusmaa vastu sõdimiseks. Patkul sõidab samuti Viini, inkognito, kohtudes seal salaja Vene saadiku Urbichi ja asekaubamehe Kaunitziga, eesmärk kallutada Viin sõtta Rootsi vastu. Tulemuseks on leping, milles Viin pidi Rootsi vastu astuma ja Venemaa pidi andma 60 000 meest Austria sõjaks Prantsusmaaga (oma moonaga) ning pärast Põhjasõja edukat lõppu veel 20 000. Mõlemad punktid olid muidugi kaunis illusoorid. Enne lahkumist Viinist kohtub Patkul ka Preisi saadiku Bartholdiga. Siis aga juhtub nii, et Rootsi saadik Strahlenheim saab teada tema Viinis viibimisest ja teeb ettevalmistusi reetur Patkuli tapmiseks. Et Patkul saab enne pakku. Ja kohe algas järjekordne afäär, seekord Poola prints Jacob Sobieski pihhiisa paater Ketteniga, kes tahtis oma hoolealust näha Poola kuningana. Kui seda oleks Patkuli abiga tsaar Peeter toetanud, siis paater oleks taotlenud Patkulile tingimusteta andestust Rootsi poolt, muidugi pärast separaatrahu sõlmimist Poola ja Rootsi vahel. Tsaar sai sellest afäärist teada ja hiljem avaldub see tsaari halvenenud suhtumises Patkulisse. Mis puutub Patkuli

põhiülesandesse ohvitseri värvata, siis on tal isegi edu – ta saab kindral Ogilvy nõusse ja veel mõningaid ohvitseri.

Samal ajal vallutab Peeter Nöteborgi ja Nyenschanzi Neeva suudme lähedal ning alustab Peterburi rajamist, mille nurgakivi panekul Patkul viibis. Patkuli diplomaatiliste saavutuste hulka tuleb lugeda von Beichlingeni kõrvaldamine, sest Augustil oli nagu alati hirmsasti raha vaja ja Patkul lubas seda palvet Peetri ees toetada vaid tingimusel, et Beichlingen arreteeritakse. Nii sündiski. Juulis 1703 nimetab Peeter Patkuli tegelikult salanõunikuks ja Venemaa erakorraliseks saadikuks Poola-Saksi kuninga ja Austria keisri juures. Ta saab piduliku patendi, kus eraldi märgitakse ära Venemaa-poolne eriline kaitse.

9. Saadikuna Poolas

August oli Varssavi tagasi saanud ja kutsus kokku Senati. Patkul kohtub taas Augustiga, kuid nüüd juba uuel tasandil, Venemaa saadikuna, kel on Augustile anda 300 000 rubla aastas, kuid ainult Patkuli kaudu, ja 12 000 meest abiväena. Selle eest pidi August rootslasi ründama kogu jõuga, kui Karl XII Venemaad ründab. Patkuli kaudu raha saamine oli Augustile solvav ja ta püüdis Patkult "määrida" 10 000 taalriga. Ent Patkul keeldus, mis kuninga ja ta nõuandjad suurde segadusse ajas, sest nii lihtsalt tollal ei tehtud!

Siis sai Karl XII-le Augustist villand ja ta otsustas Poolale uue kuninga anda – nimelt prints Konstantin Sobieski. See aga ei tahtnud vanema venna Jacobi eest trooni ära napsata. Enne kui Karl XII jõudis midagi ette võtta, lasi August – Patkuli soovitusel – mõlemad printsid Sileesias (Austria keisrile kuuluval territooriumil) arreteerida ja Saksimaale vangi toimetada. Kuigi see oli karjuvas vastuolus rahvusvahelise õigusega, ei juhtunud sellest midagi. Karl XII leidis uueks kuningakandidaadiks Poznani vojevoodi Stanislaw Leszczynski.

Patkul, kes rootslaste atendaadikatsete pärast Dresdenis istus – Poolas oleks liiga ohtlik olnud – katsus Berliinis õnne, et Preisimaad ka sõtta meelitada. Tema usaldusikuks seal oli salanõunik von Ilgen. 1704.aasta mai keskel reisis Patkul Sandomierzi, kus August oli oma pooldajad kokku kutsunud, et lõpuks ometi Rootsile sõda kuulutada! Seal murrab Patkul ratsutades jalaluu (Sjögreni kohaselt), mis edasise reisi Dresdenisse väga piinavaks teeb. Ta oli tsaari abiraha usaldanud sõjanõunik Bose kätte, kes need kohe Augustile andnud ja kes oli raha ära kulutanud "Veenusele, mitte Marsile", nagu terased korrespondendid märkisid.

Suuri probleeme tekitasid vene abiväed, mis maad rüüstasid, hoolimata igasugustest keeldudest. Rängalt mõjus Patkulile teade, et Vene väed marssal Ogilvy juhatusel Narva on vallutanud ja et ka Tartu on rüüstatud. Seesama Ogilvy, kelle ta tsaarile oli värvanud!

Krakovisse oli Poola armee kogunenud Rootsi ründamiseks, kuid nädal läks nädala järel, kuid isegi sõjanõukogu ei tulnud kokku. Lõpuks hakati liikuma – ikkagi vaid saksi ja vene vägedega - ja vallutati tagasi Varssavi. Kuningas Leszczinski põgenes nii suure rutuga, et pidi oma tütre, kellest hiljem Louis XV abikaasana Prantsuse kuninganna sai, hobusetalli unustama. August sõitis pidulikult Varssavisse sisse ja nõudis neilt usurpaatori toetamise eest 500 000 taalrit kontributsiooni või nende majad rüüstatakse. Patkul siirdus edasi Poznani vallutama, juba ise vägesid juhatades. Enne kui ta rünnakukäsu sai anda, tuli Augusti käsk taanduda, sest Karl XII väed lähenesid Poznanile Lvivist kiirmarsil. Nad jõudsid saksi vägedele järele ja peksid neid tõsiselt. Jälle läks nelja rügemendi mitme kuu palk kaduma.

Patkuli täht Saksi õukonnas hakkab kustuma, ta proovib Augusti armukeste kaudu kuningale mõju avaldada – need armukesed olid järjekorras Aurora von Königsmarck, krahvinna Lubomirska ja krahvinna Kozle (Cosel). Kuid asjata, Patkult hindab vaid Augusti ema kuurvürsti lesk Anna Sophie.

Varssavi komandant Rootsi võimu ajal, Arvid von Horn, kes pärast vangilangemist vabastati, hakkas sobitama separaatrahu Augusti ja Karl XII vahel.

Kuninga palvel koostas Patkul märgukirja, kus Dresdeni õukonna patud kõik üles olid loetud, küll kaudse adresseeringuga. Selle kirja peale oli isegi Patkuli sõber Flemming kirjutanud “maledixisti et damnaberis”. Pole siis imestada, et ta Euroopa õukondade kõige vihatum mees oli. Ent Patkuli kõige vihasem vaenlane õukonnas oli kuninga isiklik referent Pffingsten. Miks see nii oli, ei ole teada.

Naisprobleeme pärast “la petite confidente”i ei tundu tal olevat, kuigi üks vihje krahvinna von Stratmannile siiski tema kirjades leidub. Kuningas August on tahtnud Patkult küll naida, nimelt rikka lese Anna von Einsiedeliga. Sellest ei tulnud lõpuks midagi välja, kuid pruut ja tulevane äi olid Patkulile truud tema surmatunnini.

Tsaari armee edasitungimine Liivimaal tegi Patkulile aina rohkem muret, sest esialgne rüüstamine oli asendunud turbekirjade andmisega, mis andis märku, et Peeter tahab vallutatut endale hoida. Patkul tahtis kogu hingest Preisimaad von Ilgeni kaudu Rootsi vastu sõtta

kihutada, lubades Preisile senist Augusti abiraha, Poola jagamist ja isegi Kuramaad, ent ka see ei aidanud. Loomulikult sai August Patkuli tegemistest teada. Kuigi ta Rootsiga sõdida ei tahtnud, ei soovinud ta ka tsaari abirahadest ilma jääda, seepärast intrigeeriti aina edasi.

10.Patkuli haigus ja arreteerimine

1704. aasta juulis haigestus Patkul raskesti. Pole täpselt teada, mis haigus see oli, kuid jutt käis vesitõvest (Wassersucht), mis tegelikult on enamikul juhtudel seotud südamehaigusega. Lisaks haigusele satub tema sõber von Paykul rootslaste kätte vangi, mis tähendas halba, sest Karl XII oli kõik liitlaste pool võitlevad liivimaalased surma lasknud mõista. Patkuli katsed teda päästa ei õnnestunud (osaliselt Patkuli haiguse pärast) ja Paykulil raiutakse Stockholmis pea maha. Pilved Patkuli pea kohal tihenevad, sest Pfingsten koostas järjekordse kirja tsaarile, et Patkul ei pea silmas tsaari huve.

Asi läks veel hullemaks, sest ooberst von Görtz, kes Poznani all lahingu venelastele kaotas ja ilma jäi kahuritest, voorist ja sõdurite palgarahast, kaebas tsaarile Patkuli peale, et ta Patkuli käsul hukatusse sattus ja et Patkul tsaari kohta väga halbu sõnu oli kasutanud. Ise põgenes Görtz rootslaste poole ja saatis sealt Patkuli kohta solvavaid kirju, kuid arreteeriti pea raha oma taskusse panemise pärast ja ta suri vangis.

Vene abiväed Luckau all Brandenburgis olid vahepeal sattunud äärmiselt raskesse olukorda, sest neil polnud raha ega katust pea kohal, oli talv ja nad olid külmas ning näljas. Patkul saatis palvekirju Augustile ja tsaarile, kuid abi oli vähe. Pealegi püüdsid rootslased mitmeid kirju kinni ja suutsid need dešifreerida. Patkul oli sunnitud sõdureid oma taskust üleval pidama, müües kingituseks saadud juveele. Lõpuks tuli tsaarilt kiri segase loaga "viimases hädas" väed Austriasse viia, kuid nende ülevalpidamise rahast polnud juttugi. Pealegi võttis ta veidi hiljem selle lubaduse tagasi. Seda Patkul ei teadnud ja valmistas ette lepingut Austria saadiku Strattmanniga vene väe Austriasse toimetamiseks. Kui leping oli alla kirjutatud, siis saabus Dresdenist kuningas Augusti nõunik käsuga, et Patkul seda lepingut alla kirjutada ei tohi. Aga allakirjutus oli juba tehtud. Nüüd otsustas Dresdeni sõjanõukogu Patkulist lõplikult lahti saada. Päev pärast tema kihlumispidu krahvinna von Einsiedeliga võeti ta lausa voodist kinni ja arreteeriti, hoolimata sellest, et selline tegevus rahvusvahelise õiguse kohaselt lubamatu oli.

Tsaari sõjakomissar Golitsõn protesteeris energiliselt arreteerimise vastu, kuid asjata. Dresdeni nõukogu asus otsima süüdistusi Patkuli vastu, isegi tema kirjavahetust läbi uurides. Kui tsaar Patkuli arreteerimisest teada sai, nõudis ta otsekohe, et Patkul koos kõikide kirjade ja dokumentidega tema juurde saadetaks. Seda nõuet kordas tsaar vähemalt kuus korda. Kuna Patkuli arreteerimise põhjusi tegelikult polnud, siis otsustasid Dresdeni vandenõulased Patkuli kirju Preisi ministrile Ilgenile võltsida, pannes sinna tsaari reetmise mõtteid sisse. Kas see tsaarile mõjus või mitte, pole teada, ent ta oli üllatavalt jahe oma saadiku vangistamise koha pealt.

Patkulil õnnestub kirjutada kiri, kus annab kirgliku ülevaate enda arreteerimisest ja selle põhjustest. Kiri levis kulutulena Euroopa kuningakodades, valmistades suurt peavalu Augustile. Ka Augustile saatis Patkul vähemalt kaks kirja, kuid neile loomulikult ei vastatudki. Siis alustas Karl XII rünnakut Saksimaa vastu. Ja kuna Saksimaa oli sõjaliselt väga nõrk, siis Saksimaa andis kohe alla. Karl XII jäi peatuma Altranstädtis ja esitas rahutingimused: Augusti loobumine Poola troonist, lahtiütlemine lepingust Venemaaga, Rootsi väe talvitumise tagamine, Poola printsi Sobieski ja teiste Rootsi toetajate vabastamine vangist, kõikide Rootsi alamatest ülejooksikute väljaandmine Rootsile, ennekõike aga kindralleitnant J.R. Patkuli väljaandmine. Pfingsten koos teiste õukondlastega arutab asja ja arvavad lahenduse olevat leidnud – Patkulil tuleb lasta põgeneda. Seda plaani toetab ka kuningas, kes vahepeal on kohtunud Karl XII-ga, et leebemaid rahutingimusi välja kaubelda - asjata. Põgenemise juures tuleb jätta mulje, et kuningal pole sellega mingit pistmist. Enne veel viiakse Patkul Elbe kaldal asuva Königsteini kindlusesse. Viimasel hetkel kohkub kuningas siiski sellest plaanist tagasi, ilmselt kartes Karl XII viha. Karl XII iroonia või hoiatusena on Patkuli väljaandmise juures 6. aprillil 1707 "Rootsi" ohvitserid E. von Vietinghoff ja Otto Reinhold Stakelberg – vanade Liivimaa suguvõsade esindajad. Patkul pandi kohe raudu. Tehti veel katseid Patkuli eest kosta ja ta vabastada, kuid kõik oli juba asjata. Oktoobrikuu 8. kuupäeval jõuti väikesesse Poola kohakesse nimega Casimierz. Järgmisel päeval, mis oli pühapäev, saadeti Patkuli juurde Rootsi välipreester Lorenz Hagen, kes Patkuli pidi teatama homsest hukkamisest ja andma surmamõistetule viimast jumalaarmu. Hagen suhtus oma ülesandesse väga tõsiselt, publitseerides pärast selle päeva sündmused ja andes ka suuliselt Patkuli viimasest päevast teada Anna von Einsiedelile. Patkul dikteerib Hagenile oma testamendi, kus tema varandus

seisnes põhiliselt vaid umbes 50 000 taalris, mis alles Augusti käest kätte tuli saada. Ühe kolmandiku sellest jättis ta oma sekretärile, teise kolmandiku oma venna Karli poegadele, kes pidid sellega Kiegali mõisa tagasi ostma, ülejäänud teistele oma õdede ja vendade lastele.

Järgmisel hommikul kell neli äratas pastor rahulikult magava Patkuli ja teatas, et on aeg. Patkul viidi kolmesajast sõdurist ümbritsetud hukkamisplatsile, kus oli püstitatud viis posti ja suur ratas. Timukaks oli Karl XII väiklaselt lasknud nimetada timukatöös täiesti kogenematu talupoja (poolaka?) ja ratas oli rautamata. Patkul pandi pikali maha ja seoti postide külge ning timukas hakkas rattaga Patkuli luid purustama. Kuna ratas oli kerge, siis tuli timukal mitmeid kordi rattaga lüüa. Lõpuks roomas Patkul ise tapapaku juurde ja palus oma pea maha lüüa. Ka selleks vajas timukas kolme kirvehoopi. Oli 10. oktoober 1707.

11.Liivimaa edasine saatus

Patkuli kuulsus tema koletu hukkamisega vaid kasvas. Ilmusid lendlehed, mis Augustit süüdlaseks tembeldasid, isegi Voltaire oma raamatutes Karl XIst ja Peeter Suurest annab ülevaate Patkuli elust.

Ent Liivimaa saatus osutus ikka selliseks, mida Patkul oli kartnud – Vene võim oli oma kanna kauaks selle maa üle kinnitanud. Kapitulatsioonilepinguga 1710. aastal säilitati Balti aadli eesõigused ja mõisad. Säilis luteri usk ja saksa keel, vähemalt 19. sajandi teise pooleni, kui üleüldine venestamine algas. Sellega tõusis Patkul jälle päevakorda, kui Carl Schirren oma leegitseva ettekande pidas Balti eriõiguse kaitseks. Selle tõttu kaotas Schirren oma professuuri Tartu Ülikoolis ja ta läks Kieli, kaasas baltisakslaste ülesanne Patkuli elulugu kirjutada. Kuigi ta korjas kokku suure hulga materjali, ei saanud see kunagi teoks. Võib-olla ei tahtnud ta ausa inimesena joonistada oma kaasaegsetele tegelikku pilti Patkulist, mitte kaugelt üleheroiseeritud õilsast aadlikust, kelleks enamus baltisakslasi teda pidas. Patkuli põhjaliku eluloo kirjutas 1882.aastal rootsi ajaloolane Otto Sjögren, mis võib-olla on kaldu Rootsi poole.

Üsna hea on Helmi Neggo 1920. aastal ilmunud raamat, kus Patkuli isik on leidnud tasakaalustatud kirjelduse.

Kõige põhjalikum on siiski Yella Erdmanni 1970. aastal ilmunud raamat Patkulist. Minu ettekanne põhineb suures osas just sellele teosele.

Ja ikkagi tahaksin ma oma ettekande lõpetada Helmi Neggo sõnadega: "Isegi kui Patkuli iseloom oleks olnud laitmata, tema abinõud puhtad – tema koht ajaloos oleks siiski ainult surmamõistetud ideede viimaste mohikaanlaste Brutuse, Götz von Berlichingeni, ehk ka ainult Catilina kõrval".

Kronoloogia

- ◆ 1562 – Liivimaa jagamine, Kuramaa Poola läänimaa ja Balti hertsogiriik; Liivimaa Poola provints, poolautonoomiaga; Eestimaa läheb hiljem Rootsile
- ◆ 1621 – Gustav Adolf vallutab kogu Liivimaa
- ◆ 1618-1648 - 30-aastane sõda
- ◆ 1660, 24. juuli – Stokholmis sünnib Patkul, perekond pöördub tagasi Liivimaale (Kiegali)
- ◆ 1666 – isa sureb
- ◆ 1677 – Patkul siirdub Saksamaale õppima
- ◆ 1680 – tagasi Liivimaal. Päranduse jagamine
- ◆ 1687 – sõjaväeteenistuse algus kaptenina Riia jalaväerügemendis
- ◆ 1690 – Patkul läheb rüütelkonna esindajana Stokholmi
- ◆ 1692 – Maapäev Võnnus, Patkuli aruanne Stokholmiskäigust
- ◆ 1693 - põgenemine Kuramaale
- ◆ 1694 – reis Stokholmi kohtuprotsessile
- ◆ 1694, 15.november – põgenemine Stokholmist Kuramaale
- ◆ 1694, 12. detsember – surmaotsus Patkulile
- ◆ 1697 – Patkul Prangins'is (Šveits)
- ◆ 1697 – Karl XII saab Rootsimaa kuningaks
- ◆ 1698, juuni – Patkuli ja Flemmingi kohtumine Buckowis
- ◆ 1699, 1. jaanuar – audients August Tugeva juures Grodnos
- ◆ 1699, mai algus – Patkul Kopenhaagenis
- ◆ 1699, oktoobri algus – Patkul alustab reisi Moskvasse

- ◆ 1699, novembri lõpp – Patkul alustab tagasireisi Moskvast
- ◆ 1700-1719 – Põhjasõda
- ◆ 1700, veebruari lõpp – Patkul Võnnus
- ◆ 1700, märtsi keskpaik – Dünamünde vallutamine
- ◆ 1700, juuli algus – Maapäev Riias. Liivi aadel on sunnitud Patkult diskrimineerima
- ◆ 1700, august – Travendali rahu Taani ja Rootsi vahel
- ◆ 1700, 15. september – Saksi vägede lahkumine Riias. Talvelaagris Kuramaal
- ◆ 1700, 1. detsember – Karl XII võidab venelasi Narva all
- ◆ 1701 – Hispaania pärilussõdade algus
- ◆ 1701, 18. jaanuar – Friedrich I kroonimine Preisi kuningaks
- ◆ 1701, 15. veebruar kuni 9. märts – Peeter I ja August II kohtumine Birsais
- ◆ 1701, umbes 20. mai – Patkul kutsub Oberst St.Pauli Varssavis duellile
- ◆ 1701, 20. juuli – duell, Patkul saab haavata
- ◆ 1701, september-detsember – Patkul saksi teenistusest vabastatud, Breslaus
- ◆ 1701, detsembri lõpp – Patkul sõidab Varssavisse
- ◆ 1702, 22. veebruar – Patkul sõidab Moskvasse
- ◆ 1702, märtsi lõpp – saabumine Moskvasse
- ◆ 1702, umbes 20. mai – Patkuli ärasõit ülemkomissarina ohvitseride värbamiseks
- ◆ 1702, juuli algus – Patkul kuningas Augusti juures Krakovis
- ◆ 1702, 9. juuli – August saab Klezowi all lüüa
- ◆ 1702, augusti algus – Patkul Augusti juures Sandomierzis
- ◆ 1702, 17. august – Patkul Viinis
- ◆ 1702, 28. november – ärareis Viinist
- ◆ 1703, märtsi lõpp – saabumine Moskvasse
- ◆ 1703, mai keskpaik – St Peterburgi asutamine
- ◆ 1703, juuli – Patkul nimetatakse salanõunikuks ja erakorraliseks saadikuks Augusti juures
- ◆ 1703, augusti keskpaik – ärasõit Moskvast
- ◆ 1703, 18. september – Patkul Augusti juures Varssavis
- ◆ 1703, 12. oktoober - uuendatud liiduotsus tsaari ja Augusti vahel Patkuli kaasabil
- ◆ 1704, jaanuari algus – Patkul kuningas Augustiga Dresdenis

- ◆ 1704, veebruar-mai – sagedased asjatoimetused Berliiniga
- ◆ 1704, mai lõpp – kuningas Augustiga Sandomierzis. Vigastus ratsutamisel
- ◆ 1704, 31. mai – kokusaamine Ilgeniga Saarmundis
- ◆ 1704, juuni algus – haigena Dresdenis
- ◆ 1704, juuli – Karlsbadi tervisvetel
- ◆ 1704, juuli lõpp – reis Poolasse
- ◆ 1704, augusti keskpaik – Vene väeüksuse komandöriks
- ◆ 1704, 7. september – Patkul oma vägedega Varssavisse
- ◆ 1704, oktoobri algusest – laagris Poznanis
- ◆ 1704, novembri algus – lahkumine Poznani laagrist
- ◆ 1704, novembri keskpaigast – Patkul Dresdenis ja sagedasti Berliinis Ilgeni juures
- ◆ 1705, juulist septembri keskpaigani – haige Dresdenis (WASSERSUCHT?)
- ◆ 1705, 13. oktoober – August sõidab tsaari juurde Leetu
- ◆ 1705, 18. detsember – teade õukonnakalendris Patkuli ja pr. Anna von Einsiedeli (s. von Rumohr) kihlumise kohta
- ◆ 1705, 19. detsember, Patkul arreteeritakse ja suletakse Sonnensteini kindlusesse
- ◆ 1706, augusti lõpp, Karl XII ründab oma armeega Saksimaad, nõuab Patkuli väljaandmist
- ◆ 1706, 9. september - Patkul viiakse Königsteini kindlusesse
- ◆ 1706, 14. september – Pfingsten ja Imhoff sõlmivad Augusti volitusel rahulepingu Karl XIIga Altranstädtis
- ◆ 1706, 7 detsember – Karl XII ja August kohtuvad Altranstädtis
- ◆ 1707, 6. aprill – Patkul antakse rootslastele välja (tõendil on E. von Vietinghoffi ja Otto Reinhold Stakelbergi allkirjad)
- ◆ 1707, 2. september – rootslased lahkuvad Saksimaalt
- ◆ 1707, 8. oktoober – Patkul tuuakse väikesesse Poola linna Casimierzi
- ◆ 1707, 10. oktoober – Patkul hukatakse. Algul piinatakse teda rattal ja siis raiutakse pea maha
- ◆ 1709 – Karl XII kaotab Poltaava lahingu
- ◆ 1918 – iseseisuvad Eesti ja Läti
- ◆ 1939 – Molotov-Ribbentropi lepinguga algab baltisakslaste lahkumine (Umsiedlung)

Mõned olulised isikud

Anna Sophie – Saksimaa kuurvürsti lesk

Arnstedt, Jost Friedrich – August Tugeva adjutant

Bartholdi, Christian v. - Preisi saadik Viinis

Beichlingen, Wolf Dietrich v. - Saksimaa suukantsler

Budberg, Leonhard Gustav v. - Liivimaa maanõunik

Carlovitz, Georg Carl v. - kindralmajor August Tugeva teenistuses, saadik Moskvas

Dahlberg, Erik v. - Liivimaa kindralkuberner

Einsidel, Anna v. - s., Rumohr, Patkuli pruut

Flemming, Jacob Heinrich v. - August Tugeva minister ja kindralfeldmarssal

Friedrich I – Preisi kuningas

Fürstenberg, Anton Egon v. - Saksimaa riigihoidja

Goertz v. - ooberst tsaari abivägedes

Golitsõn, Dimitri – tsaari abivägede sõjakomissar

Golitsõn, Pjotr – Peeter Suure saadik Viinis

Golovin, Fjodor – Peeter Suure peaminister

Gustav Adolf – Rootsi kuningas

Hagen, Lorenz – rootsi välipreester

Hastfer, Jacob Johann v. - Liivimaa kindralkuberner

Heins, Poul – Taani saadik Venemaal

Helmersen – Rootsi rügemendi ooberstleitnant Riias

du Hèron, Charles – Prantsuse saadik August Tugeva juures

Horn, Arvid Bernhard v. - rootsi kindralleitnant, Varssavi garnisoni komandant

Hoym, Adolf Magnus v. - August Tugeva minister

Ilgen, Heinrich Rüdiger v. - Preisi minister

Imhoff, Anton Albrecht v. - Saksimaa salanõunik

Karl XI – Rootsi kuningas

Karl XII – Rootsi kuningas

Kaunitz, Dominik Andreas v. - Austria asekantsler
Ketten, Pater – prints Sobieski pihisa
Königseck, v. - Saksimaa saadik Moskvas
Leszczynski, Stanislaw – Poznani vojevood, hiljem Poola kuningas
Lindenstern, Conrad (Langhar) v. - maksukoguja Riias
Lindenstern, Gertrud – tema tütar
Ludecus, Johann georg – pastor Rubene kihelkonnas
Louis XIV – Prantsuse kuningas
Ogilvy – feldmarssal Peeter Suure teenistuses
Patkul, Friedrich Wilhelm v. - Liivimaa maanõunik, Johann Reinholdi isa
Patkul, Gertrud v. - s. Holstfer, eelmise teine naine , Johann Reinholdi ema
Patkul, Karl Friedrich – Johann Reinholdi vane
Patkul, Jürgen – Johann Reinholdi noorem vend
St. Paul, v. - August Tugeva ooberst ja adjutant
Paykul, Otto Arnold v. - liivimaalane, Saksimaa kindralleitnant
Pfungsten, Georg Ernst v. - August Tugeva õuereferent
Pflugk, August Ferdinand v. - Saksimaa suorkantsler
Piper, Karl – Karl XII peaminister
Reuter, Johann – Riia raehärra ja kaupmees
Schirren, Carl – Tartu Ülikooli ajaloo professor
Schulenburg, Johann Matthias v. - kindral August Tugeva teenistuses
Sigismund, August – Poola kuningas XVII sajandil
Sjögren, Otto – rootsi ajaloolane
Sobieski, Johann – Poola kuningas XVII sajandil
Stakelberg, Otto Reinhold v. - Rootsi armee ohvitser, liivimaalane
Steinau, Adam Heinrich v. - Saksimaa kindral
Stratmann, Heinrich v. - Austria saadik August Tugeva juures
Tiesenhausen, v. - rittmeister, Kiegali mõisa pantija
Urbich, Johann Christoph v. - Taani saadik Viinis
Vietinghoff, Otto Friedrich v. - Liivimaa maanõunik, Johann Reinholdi onu

Wartenberg, v. - Preisi peaminister

Zinzendorf, Ludwig v. - Austria erisaadik Altranstädtis

Tänuavaldused

Suur tänu abi eest TÜ Raamatukogus töötavatele seltsikaaslastele Aili Bernotasele ja Kadri Tammurile, Eesti Rahvusraamatukogu töötajale Sirje Lusmägile, TÜ Ajaloomuuseumi eksdirektriss Ela Martisele ja raamatukoguhoidjale Virge Lellele.

Kasutatud kirjandus

1. Sjögren, Otto: "Johan Reinhold Patkul: Historisk karaktersbild", Kongliga Boktryckeriet, Stockholm, 1882.
2. Schirren, Carl: "Charaktere und Menschheitsprobleme", Patkul. Vortrag in der Aula der Universität zu Dorpat, gehalten am 13. März 1869, 193 – 219, Kiel, 1912.
3. Neggo, Helmi: "Johann Reinhold Patkul – Kõige suurem liivlane", Kirjastusaktsiaselts "Varrak", Tallinn, 1920.
4. Wittram, Reinhard: Patkul und der Ausbruch des Nordischen Krieges, Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen I. Philologisch-Historische Klasse, Nr.9, 201 – 233, 1952.
5. Erdmann, Yella: "Die livländische Staatsmann Johann Reinhold von Patkul", Haude & Spenersche Verlagsbuchhandlung GmbH., Berlin, 1970.
6. Loit, Aleksander: Läänemere provintside riigiõiguslik asend Rootsi suurriigis 1561-1710 (1721), Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 8 (15), 7 – 26, 2002.